

УДК 332.132(477)

СУТНІСТЬ І ЗНАЧЕННЯ СТРУКТУРИ ЕКОНОМІКИ ТА СТРУКТУРНИХ ЗРУШЕНЬ У РЕГУЛЮВАННІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ**Коломицева О.В., д.е.н., доц.,****Коломицев А.О.**

Черкаський державний технологічний університет

В статті проведена систематизація і обобщення теоретических положень о сущности структуры и структурных сдвигов в социально-экономических системах и выявлены причины возникновения структурных кризисов.

Ключевые слова: структура экономики, структурные сдвиги, структурная перестройка, структурный кризис.

In the article the conducted systematization and generalization of theoretical positions is in relation to essence of structure and structural changes in the socio-economic systems and discovered reasons of origin of structural crises.

Key words: structure of the economy, structural changes, restructuring, structural crisis.

Постановка проблеми. Багаторічна практика планомірного розвитку економіки країн реального соціалізму не забезпечила ліквідації структурних господарських диспропорцій. Досвід трансформації планової економіки в ринкову також свідчить про те, що структурна перебудова є найбільш складним завданням трансформаційного періоду, що супроводжується структурною кризою. Це потребує теоретичного аналізу структурних зрушень, змістовної характеристики цієї економічної категорії, виявлення передумов структурної кризи в українській економіці й визначення причин уповільнення структурної модернізації, що забезпечує підвищення ефективності участі країни в міжнародному поділі праці та, в остаточному підсумку, зростання життєвого рівня населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальним проблемам стану та можливостям оптимізації структурних зрушень в економічних системах регіонів присвячено велику кількість наукових праць вітчизняних учених О.М. Алімова, С.В. Коляденко, О.В. Комеліної, А.Г. Мазура, В.І. Пили, А.В. Степаненка, О.П. Сологуб, Є.В. Хлобистова та ін.

Постановка завдання. В дослідженні поставлено завдання систематизувати та узагальнити теоретичні положення щодо сутності структури та структурних зрушень у соціально-економічних системах і виявити причини виникнення структурних криз.

Виклад основного матеріалу. Економіка країни є складною системою, що має певним чином організовану структуру. В економічній літературі категорія «структура» узагальнено відображає будову, внутрішню форму системи, тобто «відносно стійкі зв'язки, які існують між елементами організації» [1].

У підходах до визначення категорії «структура економіки» можна виділити кілька напрямів:

по-перше, існує визначення структури економіки як складної системи, що складається із взаємозалежних і взаємодоповнюючих елементів;

по-друге, існує визначення структури економіки з погляду системного підходу, але при цьому розмежовується тлумачення цієї категорії в широкому й вузькому значенні слова;

по-третє, існує визначення структури економіки як сукупності пропорцій суспільного виробництва;

по-четверте, існує трактування структури економіки як багаторівневої системи.

Різноманітність поглядів на тлумачення категорії «структура економіки» свідчить про те, що ця категорія потребує ґрунтовного дослідження. Структура економіки є діалектичною єдністю кількісної і якісної сторін. Кількісна сторона представлена певним набором пропорцій і співвідношень між різними ланками економіки, а характер зв'язків між ними дає якісну характеристику економічної структури.

Структура економіки складається під впливом тривалих процесів суспільного поділу праці, розвитку ринку й процесів конкуренції, науково-технічного прогресу, зростання й ускладнення потреб людей, масштабів і обмежень первинних виробничих ресурсів, врахування зовнішньоекономічних факторів.

Структура економіки впливає на процес економічного розвитку в різних напрямках:

– вона впливає на раціональність використання людських і матеріальних факторів виробництва (матеріалоємність, трудомісткість, фондоємність виробництва, продуктивність праці);

– від сформованої структури економіки залежить реалізація науково-технічного прогресу;

– динаміка й структура економіки – дві взаємообумовлені проблеми. З одного боку, високі темпи економічного зростання при відсталій структурі економіки не роблять економіку ефективною. З іншого боку, перехід до більш прогресивної структури економіки можливий лише при високих темпах розвитку галузей, що визначають необхідні структурні зрушення;

- структура економіки, що склалася, сприяє або уповільнює вирішення соціальних проблем;
- структура економіки визначає ефективність суспільного виробництва (економічну, соціальну) і повинна відповідати цілям соціально-економічного розвитку;
- структура економіки виступає характеристикою її стабільності й економічної безпеки;
- розвиток структури економіки тісно пов'язаний з удосконаленням її національного ринку.

Структура економіки динамічна в часі й розвивається в міру розвитку й удосконалення самої економічної системи. Етап поступового формування економічних систем (у тому числі структури економіки) розпочався в період переходу від натурального господарства до товарного. У неорганізованому господарському середовищі спочатку виникають окремі локальні утворення, упорядковані елементи, структури, які потім розростаються, устанавлюються процеси обміну, виникають стійкі зв'язки між елементами. Етап становлення, формування економічної системи завершився в епоху досить розвинених капіталістичних відносин на рубежі кінця XVII – початку XVIII ст. Він збігся з першим великим циклом Н.Д. Кондратьєва (1770 – 1830 рр.). Із цього моменту кожний новий великий цикл (1830 – 1880 рр.; 1880 – 1930 рр.; 1930 – 1980 рр.; 1980 – 2030/2040 рр.) характеризується структурною перебудовою системи [2]. У цей період відбулися різкі стрибки в розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, які були тісно пов'язані з трьома технічними революціями, що відбулися з кінця XVIII ст.

Французький економіст Ф. Кене в «Економічній таблиці» вперше зробив спробу простежити динамічність структури економіки в процесі відтворення. К. Маркс досліджував ці процеси, ґрунтуючись на теорії розширеного відтворення. Учені другої половини XX ст. (У. Ростоу, Дж. Гелбрейт, Д. Белл, З. Бжезинський, Е. Тоффлер та ін.) як критерії етапів розвитку економічної системи (і відповідно – структури) використовували вдосконалення технологічної сфери. Науковець Б. Гільдебрандт на основі мінової концепції розкрив динаміку характеру й структури економіки, при цьому як критерій класифікації використав характер обміну в економіці.

Економічна рівновага Л. Вальраса, динамічна рівновага В. Парето, теорії економічного зростання Е. Домара і Р. Харрода, роботи з економічної статистики й динаміки Дж.Б. Кларка також пов'язані з вивченням динаміки структури економіки. Економісти В.В. Леонтьєв, Л.В. Канторович, В.С. Немчинов, Р. Стоун широко використовували математичні методи для дослідження структурних змін в економіці й зробили значний внесок у розробку багатосекторних моделей економічного зростання на основі міжгалузевого балансу «витрати – випуск».

Динаміка структури економіки виражається через такі категорії, як «структурні зміни», «структурні перетворення», «структурна криза», «структурне зрушення», «структурна перебудова».

Категорія «структурні зміни» є базовим поняттям щодо інших категорій, через яке розмежовуються інші поняття. Структурні зміни можна визначити як кардинальні зміни внутрішніх взаємозв'язків елементів економічної системи, їх закономірностей, що впливають на зміни в економічній системі, та стосуються як несистемних, так і значних змін інтегральних властивостей системи та приводять до її відтворення.

Категорія «*структурні перетворення*» застосовується при описі еволюційних трансформацій в економічній структурі, які розглядаються в їхній часовій нерозривності та відображають повільне кількісне нагромадження структурних змін.

Щодо категорії «структурна криза», то це – специфічна фаза розвитку економіки, що є кризою застарілої економічної моделі, особливий вид кризи, що охоплює всю економічну систему, а не тільки її окремі компоненти.

Аналіз причин і факторів структурних криз XX ст. дає змогу констатувати, що основна причина структурної кризи криється в різкому прискоренні процесу перенагромадження капіталу, причому перенагромадження особливого роду – «структурного». Сутність цього перенагромадження, як і інших його видів (циклічного, галузевого, технологічного), полягає в такому загостренні протиріччя між зростанням виробництва і масштабами прибутку, коли подальше розширення виробництва стає перешкодою до збільшення маси й норми прибутку.

Ґрунтуючись на наукових розробках [3,4], це протиріччя можна охарактеризувати так:

1) має загальний характер, тобто охоплює всі сфери й рівні господарювання;

2) є досить стійким і не може бути вирішене в процесі звичайної кризи надвиробництва й відтворюється в незмінному вигляді протягом тривалого часу;

3) відрізняється особливим зв'язком з галузевим перенагромадженням. Структурне перенагромадження включає різноманітні галузеві порушення, виражається через них, але не зводиться до їхньої простої алгебраїчної суми. Суть його полягає в нерівномірному характері погалузевого розподілу перенагромадження капіталу і виявляється, коли ступінь і глибина перенагромадження в окремих галузях зрівнюються між собою. Саме галузева нерівномірність перенагромадження є матеріальною основою структурної кризи;

4) ґрунтується на технологічному перенагромадженні, хоча й не зводиться лише до нього. Природні відмінності в технологічній структурі галузей ставлять їх у більш або менш вигідне становище відносно одна одної у сфері використання основних факторів виробництва. Ці відмінності відіграють

вирішальну роль при зміні головних параметрів процесу відтворення: провокують різке скорочення виробництва в тих галузях, де застосовувані технологічні процеси виявляються несумісними з новими умовами, і стимулюють розвиток галузей із передовими технологіями;

5) з технологічним перенагромадженням пов'язане і явище, що найчастіше безпосередньо спричиняє розгортання структурної кризи. На відміну від інших видів криз, для виникнення цієї не обов'язкове абсолютне скорочення маси прибутку. Достатньо її різкого перерозподілу між галузями, що, як правило, відбувається в результаті несподіваної зміни вартості якого-небудь компонента витрат виробництва;

6) структурне перенагромадження тісно пов'язане зі станом господарської системи в цілому. Взяті у відрив від змін в організаційній структурі, у регулюючому механізмі, у системі соціальних відносин тощо, навіть досить помітні трансформації в окремих компонентах структури виробництва виражають лише зрушення в рамках наявного технологічного способу. Справжнє значення всіх змін виявляється в їхній сукупності й поєднанні із соціальними рухами.

Категорія «структурне зрушення» в економіці не має однозначного тлумачення. Так, наприклад, одні економісти визначають структурне зрушення як «зміну із часом пропорцій між елементами сукупності», як «кількісні і якісні зміни основних відтворювальних пропорцій». При цьому деякі з них ототожнюють категорію «структурне зрушення» з категорією «структурна перебудова» [5].

Друга група науковців використовує термін не «структурне зрушення», а «структурні зміни», які можуть бути повільними і послідовними (наприклад, повільне проникнення фермерства в сільське господарство) і різкими, «переривами поступовості», що виникли внаслідок економічних криз, і вважає, що структурні зрушення не пов'язані з усвідомленим втручанням держави в цей процес і є реакцією на зміну суспільних потреб і на виклики науково-технічного прогресу [6].

Третя група економістів розширено визначає структурні зрушення як «соціально-економічні зміни, перетворення самої економічної системи» у матеріально-речовинному (еволюційному) і соціально-економічному (революційному) плані. Ці дослідники вважають структурне зрушення завершеним, якщо подальші зрушення в структурі приводять до руйнування самої економічної системи [7].

Економіка країни – складна система взаємозв'язаних і цілісних елементів, тому структурне зрушення, що відбувається в одному секторі економіки, впливає на інші. Тобто структурні зрушення мають мультиплікативний характер (причому як позитивного, так і негативного напрямку). Вони приводять до нового якісного стану економічної системи, що виражається в динаміці певних кількісних показників: часток, ваг, цифр і пропорцій.

Між елементами структури економіки виникають протиріччя, які можуть привести до структурної кризи, а згодом – до структурних зрушень і зміни структури економіки країни. Структурна криза вирішується в процесі докорінних структурних змін – структурної перебудови. В економічній літературі немає однозначного трактування цієї категорії. Розбіжність у поглядах учених на цю проблему насамперед виявляється щодо того, об'єктивним чи суб'єктивним є процес структурної перебудови.

Дослідники, що визначають структурну перебудову як об'єктивний процес, характеризують її по-різному, наприклад, як стрибок у розвитку продуктивних сил, збільшенні продукції, змін відносин у суспільстві, рівні споживання тощо або як «глибокі перетворення продуктивних сил, обумовлені необхідністю технологічного оновлення виробництва і його пристосування до змінених внутрішніх і зовнішніх умов» [2].

Таким чином, можна констатувати, що і структурне зрушення, і структурна перебудова – це трансформації (зміни) економіки, але структурна перебудова є одночасним сполученням трансформації і розвитку, а структурне зрушення може відбуватися й у ситуації, коли є трансформація, але немає розвитку (як це, наприклад, відбувалося в національній економіці до кризи 1998 р.). Якщо в економіці України не відбудеться гармонізації трансформації й розвитку, то вона приречена.

Між суб'єктами структурних зрушень в економіці існує складна система ієрархічної підпорядкованості. Так, національне господарство як суб'єкт здійснення зрушень у структурі світової економіки вбирає в себе такі суб'єкти, як держава, галузь, регіон, а ті, у свою чергу, – окремі підприємства (фірми) або кластери. Приділяючи головну увагу в цій взаємодії структурним перетворенням на мікрорівні, не слід забувати про механізм зворотного зв'язку, у результаті дії якого структурні зміни на макро- і мезоекономічному рівнях також можуть впливати на мікροструктурні зрушення й одна на одну. Крім того, в окремі періоди часу структурна трансформація на тому чи іншому рівні може займати пріоритетне становище в системі зазначених взаємодій (наприклад, у моменти криз або господарських реформ провідними можуть стати ініційовані урядом зрушення на макрорівні або в галузевій і секторальній структурі економіки).

Висновки. Таким чином, процеси структурних змін є своєрідним стрижнем, що пронизує всю суспільно-економічну систему знизу доверху, вони стосуються як продуктивних сил, так і виробничих відносин. Результатом тісного функціонування та взаємозалежності продуктивних сил і виробничих відносин та їх зміни є структурні зрушення.

Література

1. Економіка : від А до Я : Понятійно-термінологічний словник / [О.В. Куроченко, М.А. Копнов, В.П. Сладкевич та ін.]. – К. : ДП «Видавничий дім «Персонал», 2008. – 368 с.
2. Любимцева С.В. Трансформация экономических систем / С.В. Любимцева. – М., 2003. – 443 с.
3. Дорогунцов С. Трансформація структури економіки України: теорія і практика / С. Дорогунцов, О. Горська // Економіка України. – 1998. – № 5. – С. 4 – 11.
4. Основи економічної теорії : [підручник] / [А.А. Чухно, П.С. Єщенко, Г.Н. Клишко та ін. ; за ред. А.А. Чухна]. – К. : Вища школа, 2001. – 606 с.
5. Титов К.А. Региональная промышленная политика: формирование и реализация / К.А. Титов. – С.Пб., 2003. – 245 с.
6. Кондрашева Т.К. Структурная перестройка российской экономики: основные положения / Т.К. Кондрашева // Формирование российской модели рыночной экономики: противоречия и перспективы / [под ред. К.А. Хубиева]. – М., 2003. – Ч. I. – 275 с.
7. Беляев О.О. Економічна політика : [навч. посіб.] / О.О. Беляев, А.С. Бебело, М.Л. Диба. – К. : КНЕУ, 2004. – 287 с.